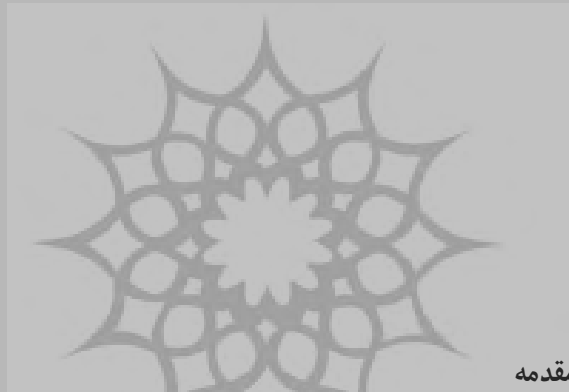

نیکولاس رشر و کتاب‌شناسی فارابی و کندی

عاطفه رنجبر دارستانی

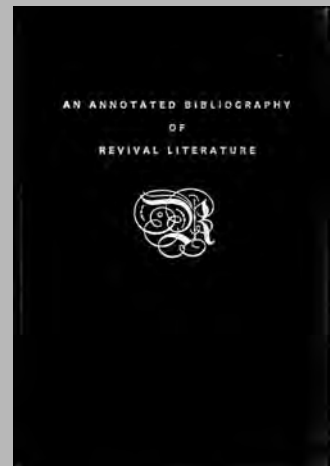
مقدمه

برای آشنایی مقدماتی با این دو اثر از نیکولاس رشر، مناسب دیدم گزارش محسن مهدی^۱ از کتاب‌شناسی نگاری رشر و ضرورت پرداختن به این کار و نواقص احتمالی آن را روایت نمایم. او چنین آغاز می‌کند که گردآوری تلخیص‌ها و تفاسیر و شروح فارابی بر بخش‌های گوناگون ارسطو، شاید اولین قدم در ارج نهادن این جنبه از افکار فارابی است که باعث شد تا هم عصران و اخلاف او، در اسلام قرون وسطی، او را به عنوان بزرگترین استاد پس از ارسطو بشناسند.

بسیاری از اسلام‌شناسان و عرب‌شناسان، به شکل روزافزونی، به اهمیت منطق دوره اسلامی در ارزش‌گذاری صحیح تاریخ علوم عقلی اسلامی پی برده‌اند و به مطالعه آن و چاپ و ترجمه متون موجود در این حوزه، پرداخته‌اند. اما ایشان، به طور کلی، یا متخصص در تاریخ منطق نیستند و یا نمی‌توانند به نحو صحیح تشخیص دهند که در این حوزه تخصصی و تا حدی فنی، چه چیزی مهم و یا جدید است.

از سوی دیگر، دانشجویان تاریخ منطق، به طور کلی، و دانشجویان تاریخ منطق قرون وسطی، به طور خاص، که بیشتر مستعد به عهده گرفتن این مطالعات هستند، تا حد زیادی باید بر ترجمه‌های لاتینی قرون وسطی تکیه نمایند.

پرفسور نیکولاس رشر، تلاش کرده است تا در مطالعات خود به شکلی معتدل میان این دو گروه یعنی اسلام‌شناسان و دانشجویان تاریخ منطق گام بردارد و مطالعات وی برای هر دو گروه نافع است. عمده تلاش رشر معطوف به گردآوری و سازمان‌دهی اطلاعات کتاب‌شناختی شده است، اطلاعاتی که بیشتر از آثار موجود به زبان غیر عربی جمع‌آوری شده‌اند. این مطلب هم در مورد فارابی: کتاب‌شناسی‌ای^۲ مشروح صدق می‌کند و هم در مورد سیر تحول منطق عربی^۳. رشر در هر دوی این آثار، از منابعی خبر می‌دهد که خود، آن‌ها را بررسی نکرده است. البته نگارنده، گاه به این نقض اذعان می‌کند تا خواننده را به بررسی منبع مذکور تحریک نماید. برای نمونه، دعوت الاطباء ابن بطالان، با این که در کتاب‌شناسی فارابی ذکر شده است^۴، هیچ یک از آثار فارابی را در بر ندارد.

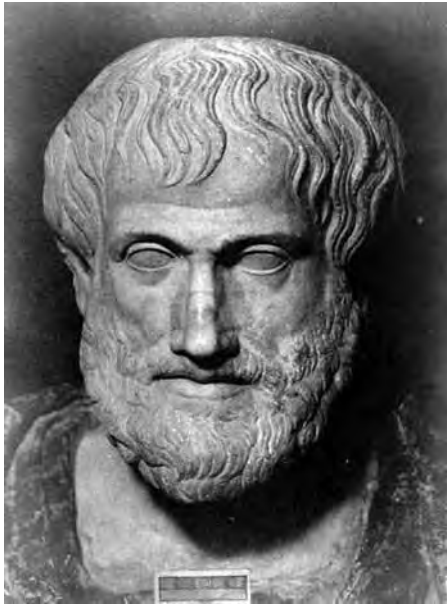
اثر حاضر، تک‌نگاشتی
منحصر در یک موضوع
یعنی منحصر در آثار و
زندگی کندی، نیست.
این کتابشناسی سعی دارد
تا این خلأ را تا حدی
با آثار منتشر شده
در مورد این فیلسوف
بزرگ مسلمان پر کند.
از دیگر اهداف این اثر،
هموار نمودن راه
برای دانشجویان و
دانشمندان است.

این نقص با در نظر گرفتن این ویژگی به خوبی برطرف می‌شود که مخاطب می‌تواند در کتاب مزبور به منابعی دست یابد که امکان یافتن آن‌ها را در هیچ جای دیگر، در کنار یکدیگر، ندارد.
تنها نقص عمده این کتابشناسی‌ها این است که در شرایط فعلی، یک عرب‌شناس یا اسلام‌شناس بیشتر آن را متوجه می‌شود تا یک تاریخ‌دان منطق، فقدان شمار قابل توجهی از آثار منطقی است که تا کنون به غرب راه نیافته‌اند یا غیر متخصصان هنوز از آنها بی‌اطلاع‌اند. برای نمونه، می‌توان از دست‌نوشته‌های خطی فارابی در منطق یاد کرد که در همین دهه اخیر^۵، دکتر دانش پژوه، در ایران، آنها را فهرست کرده است و حاوی شماری از نسخه‌های اصلی است که نسخه‌های اروپایی و ترکی یا از آنها برگرفته شده است و یا نسخه‌ای از آنها در دست نیست.

فارابی: کتابشناسی‌ای مشروح

این کتاب کم حجم که ۵۳ صفحه دارد، در سال ۱۹۶۲م نگاشته شده و به آثار فارابی و آثار مرتبط با او، اعم از کتاب یا مقاله، پرداخته است. این کتاب، در واقع، فهرستی توصیفی و انتقادی است که حاوی بیش از ۳۰۰ اثر به زبان‌های عربی، ترکی و اروپایی می‌باشد.
نگارنده در پیشگفتار کتاب، پس از اذعان به نواقص احتمالی این اثر، دشواری‌های نگارش کتابشناسی را نیز گوشزد می‌نماید. نیکولاس رشر پس از نقل عبارتی از برادلی^۶ در کتاب پدیدار و واقع^۷ دال بر این که اگر مخاطب نقصی در این اثر دید، چنین پندارد که اصلاً چنین اثری نگاشته نشده است، از خواننده می‌خواهد تا اگر نقصی در این اثر دید، آن را به سمع او برساند.

رشر پس از به جا آوردن سپاسگذاری‌های لازم از کسانی که او را در این اثر یاری نموده‌اند، به این نکته اشاره می‌کند که کتاب حاضر در جریان تحقیقاتی در زمینه آثار عرب‌زبانان در منطق، گردآوری و تدوین شده است.
کتاب مزبور دارای یک مقدمه و دو بخش است. رشر در مقدمه به معرفی فارابی می‌پردازد. فارابی که نام کامل او ابو نصر محمد بن محمد بن طرخان بن ازلاغ فارابی است و در زبان لاتین قرون وسطی او را با عنوان Alfar-

abi می‌شناسند، اندکی پس از سال ۲۵۶ق/۸۷۰م، در فاراب ترکستان به دنیا آمد. او در ضمن کامل کردن تحصیلات خود در طب و فلسفه، در بغداد، در منطق نیز به عنوان شاگرد دانشمند و منطق‌دان نسطوری، ابو بشر متی بن یونس، به تخصص دست یافت. او به عنوان یک دانشمند و صوفی بیشتر عمر خود را در حلب بود. رشر فارابی را شارح ارسطو معرفی می‌کند و لقب «معلم ثانی» او را دال بر این می‌گیرد که وی پیرو ارسطو بوده است. شروح وی تمام ارگانون منطقی ارسطو و بسیاری از آثار فلسفی و علمی یونان را در برمی‌گیرد. رشر از میان نوشته‌های تألیفی فارابی، آثار او در موسیقی و فلسفه سیاسی را حایز اهمیت ویژه‌ای می‌خواند. فارابی در شهرت کامل، در سال ۳۳۹ق/۹۵۰م دار فانی را وداع گفت.

رشر فارابی را شایسته این می‌داند که جزو یکی از پنج یا شش فیلسوف برتر جهان

اسلام قلمداد گردد. نوشته‌های او، بنابر سخنان ابن میمون، نقش مهمی در افکار یهودی قرون وسطی داشت. در حدود شش اثر او به لاتین قرون وسطی ترجمه شده است. به این ترتیب، فارابی نقشی مستقیم بر افکار اهل مدرسه داشته است، به همان اندازه که از طریق ارجاعات تأثیر غیر مستقیم داشت.

رشر در تأیید ضرورت پرداختن به آثار فارابی، جمله‌ای را از جورج سارتن^۱ در کتاب درآمدی بر تاریخ علم او نقل می‌کند. سارتن می‌گوید: «از نظر من مطالعه آثار فارابی بسیار مورد نیاز است. به دلیل فقدان مطالعات مقدماتی، من نمی‌توانم، به نحو خاص، آثار او در علم، برای نمونه در فلسفه ریاضی، را بر شمرم». این سخن سارتن مربوط به سال ۱۹۲۷م است، اما این نقص هنوز برطرف نشده است. رشر می‌گوید همچنان، مطالعات جامعی در آثار فلسفی و علمی فارابی صورت نگرفته است. اما فقدان چنین مطالعاتی، تا حد زیادی، با انبوه مطالعات در زمینه‌های خاص، از دیدها پوشیده مانده است.

رشر چنین ادامه می‌دهد که اطلاعات انبوه اما نامنظم، به دلیل فقدان هماهنگی، عاری از فایده است. هدف این کتابشناسی درمان این نقص است. این کتابشناسی، فهرست منظمی از آثار علمی مرتبط با فارابی را در دسترس دانشجویان و محققان قرار می‌دهد. اگر چه با این سبک، فوایدی برای شرق‌شناسان به همراه دارد، فایده اصلی آن متوجه دانشجویان افکار و علوم قرون وسطی است. احتمالاً برجسته‌ترین ویژگی این کتابشناسی، اشاره به تعداد زیادی از منابع درجه اول موجود به زبان‌های غربی است. گرایشات غیر شرق‌شناختی به آثار فارابی، بیش از آن که تصور می‌شود، متکی بر تحقیقات و دست‌نوشته‌های سطحی بوده است. این کتابشناسی دارای دو بخش عمده است. اولین بخش، فهرست کاملی از مطالب چاپ شده در مورد فارابی را ارائه می‌دهد. این فهرست بر اساس حروف الفبا مرتب شده است، به این صورت که اول نام خانوادگی نگارنده اثر ذکر می‌شود و سپس آدرس کتاب‌شناختی اثر به نحو کامل بیان می‌گردد. بخش دوم که برای سهولت در استفاده از همان بخش نخست تدوین شده است، در واقع ترتیبی جدید از همان فهرست سابق بر اساس موضوعات است. کتاب‌ها در این بخش به چهار دسته اصلی تقسیم می‌گردند و تنها با ذکر نام خانوادگی نویسنده هر کتاب و سال نشر آن، به کتاب ارجاع داده می‌شود و خواننده برای یافتن آدرس کامل کتاب به بخش اول مراجعه نماید. دسته اول که «آثار موجود فارابی» نام دارد، فهرست منظمی است از کتاب‌های فارابی، ترجمه‌های صورت گرفته از آثار او و مطالعات در این زمینه. موضوعات این دسته عبارتند از: منطق، خطابه و شعر، معرفت‌شناسی، فلسفه کلی و مابعدالطبیعه، طبیعیات و فیزیک، موسیقی، فلسفه سیاسی و اخلاق.

دسته دوم «فهرست موضوعی مطالعات فارابی محور» نام دارد. موضوعات این دسته عبارتند از: گزارش‌های کلی از آثار و زندگی فارابی، فارابی و منابع و اسلاف او، تأثیر فارابی بر فلاسفه عربی دیگر، انتقال نوشته‌های

سارتن می‌گوید:
«از نظر من مطالعه آثار فارابی بسیار مورد نیاز است. به دلیل فقدان مطالعات مقدماتی، من نمی‌توانم، به نحو خاص، آثار او در علم، برای نمونه در فلسفه ریاضی، را بر شمرم»

فارابی به غرب و یهودیت قرون وسطی، تأثیر فارابی بر اهل مدرسه و دیگر فلاسفه اروپایی، منطق فارابی (به علاوه خطابه و شعر)، فلسفه کلی و مابعدالطبیعه فارابی، علم و فارابی، موسیقی و فارابی، روان‌شناسی و فارابی، فلسفه سیاسی و اخلاق فارابی، نظریه نبوت فارابی، فلسفه دین فارابی.

دسته سوم با عنوان «کتاب‌شناسی‌ها از آثار فارابی یا آثار فارابی محور»، به معرفی کتاب‌شناسی‌هایی می‌پردازد که قبل از این اثر و عمدتاً در غرب نگاشته شده‌اند. ابتدا آن دسته از کتاب‌شناسی‌هایی ذکر می‌گردد که به آثار فارابی پرداخته‌اند و سپس آنهایی که به آثار فارابی محور نظر داشته‌اند. رشر، مجموعاً ۱۹ کتاب‌شناسی را نام می‌برد. آخرین دسته به منابع عربی اختصاص دارد، منابعی که به ذکر زندگی‌نامه یا کتاب‌شناسی فارابی پرداخته‌اند. کتاب‌ها در این دسته بر اساس تقدم و تأخر زمانی چیده شده‌اند.

کندی: کتاب‌شناسی‌ای مشروح^۹

این کتاب که در سال ۱۹۶۴م به چاپ رسیده است و ۵۵ صفحه دارد، در واقع، کاری شبیه به دیگر اثر نیکولاس رشر با عنوان فارابی: کتاب‌شناسی‌ای مشروح است. با توجه به گذشت دو سال از اولین تلاش رشر در تدوین کتاب‌شناسی، این اثر اندکی پخته‌تر از سابق از کار در آمده است. شاید به همین دلیل است که وی دیگر نیازی ندیده است تا ناقص بودن احتمالی اثر را گوشزد نماید و عمده پیشگفتار را به تشکر از کسانی اختصاص داده است که در تکمیل یا نشر این اثر همکاری‌های لازم را با او انجام داده‌اند. این اثر نیز در راستای مطالعات وی در منطق دوره اسلامی نگاشته شده است.

همان گونه که ذکر آن گذشت، سبک نگارش و چهارچوب ارائه مطالب در این اثر درست همانند اثر سابق وی است، با این تفاوت که محور بحث در اینجا کندی است. از این رو، در مقدمه بخش نخست که به فهرست الفبایی اختصاص دارد، ابتدا زندگی‌نامه‌ای از کندی ارائه می‌شود. ابو یوسف، یعقوب بن اسحاق کندی که نامش به لاتین Alkindus یا Alkendus است، در حدود سال ۱۸۹ق/۸۰۵م در بصره به دنیا آمد. او از قبیله‌ای عربی به نام ابو کنده است و به همین دلیل تنها فیلسوف اسلامی عربی الاصل به شمار می‌آید. اطلاعات کمی در مورد تحصیلات

او در دست است. از نظر رشر، کندی می‌بایست تا حدی تحت تأثیر دانشمندان غیر اسلامی بوده باشد. دلیل او بر ادعای خود این است که در آن زمان، فلسفه و علم یونان که کندی به آنها پرداخته است، در انحصار دانشمندان مزبور بود.

ارتباط کندی با این دانشمندان، به خصوص گروهی از ایشان که ترجمه آثار یونانی را بر عهده داشتند، بسیار عمیق بود. کندی حامی این مترجمان بود، کسانی چون ابن ناعمه، اسطات، یحیی بن بطریق. با این حال، موضع فکری کندی در تضاد با مسیحیت بود، تا جایی که ردیه‌ای بر مسیحیان نگاشت. او سراسر دوران بلوغ فکری خود را در بغداد سپری کرد. او نقشی کلیدی در تأسیس یا مدیریت بیت الحکمه داشت، مرکزی که توسط مأمون برای ترجمه آثار یونانی به عربی دایر شده بود. کثرت آثاری که به کندی نسبت داده می‌شود، شگفت آور است، این آثار بیش از ۳۵۰ رساله را شامل می‌شود که ۶۰ تا ۷۰ رساله از این تعداد موجوداند.

چنین روایت شده است که دشمنی شدیدی میان او و فرزندان موسی بن شاکر وجود داشت. موسی بن شاکر، ریاضیدان و منجم و از ملازمان مأمون بود. دلیل اصلی این عداوت این بود که معتصم، کندی را به عنوان آموزگار فرزند خود، احمد، گماشت و نه یکی از ایشان را. کندی در تأسیس تعلیم یونانی در حوزه‌ای عرب‌زبان نقش عمده‌ای داشت. این تأثیر او تا حدی به دلیل حمایتش از کار دیگران و بیشتر به دلیل آثار فراوان و پر ثمرش، در این حوزه، بود. او به مطالعات گسترده‌ای در تعلیم یونان پرداخت.

رشر فارابی را
شارح ارسطو
معرفی می‌کند و لقب

«معلم ثانی» او را
دال بر این می‌گیرد که
وی پیرو ارسطو
بوده است.

از نظر رشر،

کندی می‌بایست تا حدی
تحت تأثیر دانشمندان

غیر اسلامی بوده باشد.

دلیل او بر ادعای خود

این است که در آن زمان،

فلسفه و علم یونان که

کندی به آنها پرداخته است،

در انحصار دانشمندان

مزبور بود.

رشر به این دلیل که
کندی از نخستین
دانشمندان عرب است
که با دیدی علمی
(ناظر بر طبیعت)
به فلسفه پرداخت و نه
با دیدی متأثر از کلام،
وی را شایسته این می‌داند
که عالم و فیلسوفی طبیعی
خوانده شود، و نه
یک فیلسوف
صرف.

رشر به این دلیل که کندی از نخستین دانشمندان عرب است که با دیدی علمی (ناظر بر طبیعت) به فلسفه پرداخت و نه با دیدی متأثر از کلام، وی را شایسته این می‌داند که عالم و فیلسوفی طبیعی خوانده شود، و نه یک فیلسوف صرف. رشر چنین معتقد است که علاقه کندی به فلسفه صرف در درجه دوم و بالتبع بوده است و به این دلیل که جزئی جدایی ناپذیر از دانش علمی-فلسفی یونان بود. کندی پس از رسیدن به شهرت فراوان، در سال ۲۵۶ق/۸۷۰م درگذشت.

اثر حاضر، تک‌نگاشتی منحصر در یک موضوع یعنی منحصر در آثار و زندگی کندی، نیست. این کتابشناسی سعی دارد تا این خلأ را تا حدی با آثار منتشر شده در مورد این فیلسوف بزرگ مسلمان پر کند. از دیگر اهداف این اثر، هموار نمودن راه برای دانشجویان و دانشمندان است.

رشر پس از مقدمه به بخش اول کتاب می‌پردازد که بر اساس حروف الفبا و بر مبنای حرف اول نام خانوادگی نگارنده اثر تنظیم شده است. توجه به این نکته ضروری است که اسم‌هایی که با «ال» (al) عربی آغاز می‌گردند را نمی‌توان تحت حرف «A» یافت، بلکه باید بر اساس اولین حرف پس از «ال» آنها را جستجو کرد. بخش دوم اثر تنها برای تسهیل کار مخاطب است. این بخش حاوی فهرستی موضوعی است و همانند کتاب دیگر رشر به چهار دسته تقسیم می‌گردد. باید این نکته را مد نظر قرار داد که در این اثر مقالات مرتبط با کندی نیز فهرست شده‌اند. دسته اول در بخش دوم به آثاری از کندی که در دست است، اعم از کتاب، ترجمه و مطالعات مرتبط با آثار وی، بر اساس موضوعات آنها، می‌پردازد. موضوعات این دسته عبارتند از: مابعدالطبیعه، رساله‌های فلسفی متفرقه، روانشناسی، نجوم و گیتی‌شناسی^{۱۰}، هواشناسی^{۱۱}، شیمی، نورشناسی^{۱۲}، موسیقی، ابزارها و آلات^{۱۳}، متفرقه‌ها. موضوعات فهرست‌بندی دوم از بخش دوم که به مطالعات کندی محور اختصاص دارد عبارتند از: گزارش‌های کلی در مورد آثار و زندگی کندی، تأثیر کندی بر دیگر فلاسفه عرب، انتقال نوشته‌های کندی به غرب و یهودیت قرون وسطی، تأثیر کندی بر اهل مدرسه و دیگر فلاسفه اروپایی، کندی و فلسفه، کندی و روانشناسی، کندی و نجوم، کندی و هواشناسی، کندی و نورشناسی، کندی و موسیقی، کندی و علم ابزارها و آلات، کندی و اخلاق، کندی و آیین مسیحیت و اسلام، کندی و ریاضیات.

فهرست‌بندی سوم و چهارم، به کتابشناسی‌های ارائه شده در خصوص کندی به لاتین و یا به عربی اختصاص دارد. این کتاب‌شناسی‌ها به لاتین ۲۱ و به عربی ۱۷ عنوان است. باید توجه داشت که متون ارائه شده به عنوان کتابشناسی کندی به عربی، گاه تنها به ذکر زندگی کندی اختصاص دارند و بیشتر آنها از متون قدیمی و مربوط به قرون ۳ تا ۱۰ قمری می‌باشند، بر خلاف کتابشناسی‌های لاتین که عمدتاً در ۱۵۰ سال اخیر نگاشته شده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای دیدن متن اصلی گزارش وی ر.ک:

Journal of Near Eastern Studies, Vol. 28, No. 2 (Apr., 1969), Published by: The University of Chicago Press, pp. 124-125.

2. *Al-Farabi: An Annotated Bibliography*, Pittsburgh (University of Pittsburgh Press), 1962.

3. *The Development of Arabic Logic*, Pittsburgh (University of Pittsburgh Press), 1964.

4. *Al-Farabi: An Annotated Bibliography*, pp. 16-17.

۵. توجه داشته باشیم که مقاله محسن مهدی مربوط به سال ۱۹۶۹ است.

6. F. H. Bradley

7. *Appearance and Reality*

8. George Sarton

9. *Al-Kindi: An Annotated Bibliography*, Pittsburgh (University of Pittsburgh Press), 1964.

10. Cosmology.

11. Meteorology.

12. optics.

13. implements and instruments.